

Article

International Journal of Kurdish Studies

7 (2), pp. 140-168

<http://ijoks.com>**Rusya İmparatorluğunun Osmanlı Kürtleri'ne Yönelik Dış Politikası ile Kürdolojinin Etkileşimi**Ali BAŞARAN¹

Received: March 03, 2021

Reviewed: April 25, 2021

Accepted: May 03, 2021

Öz

Araştırmanın amacı Rusya İmparatorluğunun Kürtlere yönelik politikası ile Rusya İmparatorluğunda Kürdolojinin seyri arasında etkileşim olup olmadığını belirlemektir. Hasım devletlerin din, mezhep, kavim, kabile, bölge farklılıklarını öne çıkardığı, bu farklılıkların vurgulandığı kabul edilmektedir. Hasım devlette siyasi muhalefetin oluşturulması için bilgili ve muhalefetin dilini konuşan yetenekli kişiler gereklidir. Bu amaçla gizli ya da açıktan istihbarat, bilgi üretimi ve yayını için müesseseler kurulur. Siyasi muhalefet için farklılıkların oluşturulması ya da öne çıkarılmasında Kürdolojinin rolü saptanabilir. Bu makalede Rusya İmparatorluğunda (Rİ) Kürtlere ilişkin bilgilerin toplanması, eserlerin oluşumuna Rİ politikalarının tesiri değerlendirilmiştir. Bu açıdan Rİ dönemindeki Kürdologlar ve eserlerine bakılmıştır. Rusya Devlet Kütüphanesinde başlığında Kürtler olan eserler yıllara ve türlerine, dillerine, eserleri hazırlayanların mensubiyetlerine göre yorumlanmıştır. Sonuç olarak Rİ'de Kürdolojinin Rİ politikaları ile etkileşim içinde olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Rusya Çarlığı, Kürdoloji, Osmanlı Kürtleri, Etkileşim**Recommended citation:**

Başaran, A. (2021). Rusya İmparatorluğunun Osmanlı Kürtleri'ne Yönelik Dış Politikası ile Kürdolojinin Etkileşimi. *International Journal of Kurdish Studies* 7 (2), 140-168.

<https://doi.org/10.21600/ijoks.890192>

¹ Asst. Prof. Dr., Karabuk University, Turkey, e-mail: alibasaran3@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1870-2495>

Interaction of Kurdology with the Russian Empire's Foreign Policy Towards the Ottoman Kurds**Abstract**

The aim of the present research is to determine whether or not there was interaction between the Russian Empire's policy towards Kurds and the course of Kurdology in the Russian Empire. It is accepted that discrepancies within adversarial nation-states are highlighted through differences in religion, sect, tribe, and region. Therefore, those of the knowledgeable and able, who for example speak the language of the majority nation, are called upon to create a political opposition in a rival state. For this purpose, institutions were established for confidential or open intelligence, production, and publication of information. And, the role of Kurdology in creating or highlighting differences regarding actualization of political opposition can be determined. The present article analyzes the collection of information about Kurds in the Russian Empire/RE and the effect of the Russian Empire's policies on their formulation. From this point of view, the works in the Russian State Library with a title containing the word "Kurds" are interpreted according to year, type, and languages, taking into consideration the persons involved in their preparation. The resultant conclusion is that Kurdology in the Russian Empire is seen to have interacted with the policies of the Russian Empire.

Keywords: Russian Empire, Kurdology, Ottoman Kurds, Interaction

Giriş

Araştırmaların, yayımların geçerlik ve güvenilirlik ölçütlerini² karşılama oranı değişmektedir. Özellikle devlet kurumlarına mensup araştırmacılar açısından, istihbarat toplayanların bağımlılığının ya da bağımsızlığının derecesine göre değiştiği bilinmektedir. Bu durum Rİ ve Devlet-i Aliyye³ araştırmacılarında da gözlenir. Bu halde "devlet kurumlarına mensup

² Kastedilen araştırmalar betimsel geçerlik (descriptive validity), yorumlayıcı geçerlik (interpretive validity), kuramsal geçerlik-iç geçerlik (theoretical validity), genellenebilir geçerlik (generalizability validity), değerlendirmeci geçerlik (evaluative validity) ölçütlerine göre değerlendirilmesidir.

³ Devlet-i Aliyye'nin ifade ettiği anlam için bkz. Göyünç, N. (1999). Osmanlı'nın 700. Kuruluş Yıldönümünü Anarken, İslâm Araştırmaları Dergisi, 3, 1-7.

araştırmacılar ve eserlerinin değeri, geçerliği ve güvenilirliği nasıl ölçülmelidir?" sorusuna A. Zeki Velidi Togan'ın tarih bilimi için cevabı dikkat çekicidir: "... Herhalde tarih, ilim olmakla beraber, kendisiyle meşgul olan zevatın temayüllerine pek fazla maruz kalabilen bir ilimdir." (Togan, 1985: 15). Togan'ın bu tespitini müsteşriklerde zımni ya da aşikâr görmek mümkündür.

Müsteşriklerin bazıları hem öğrenmiş hem öğretmiş hem de öğrendiklerini uygulamış, dış politikada rol almışlardır. Örneğin Mark Sykes, Ely B. Soane, E. M. Noel ve C. J. Edmons Kürdolog olmanın yanında Kürtlerin yaşadıkları toprakların parçalanması sürecinde görev almışlardır. Sykes-Picot-Sazanov'un andlaşmaları Kürtlerin yaşam alanlarını farklı siyasi birimlere bölmüştür. Belki Kürtler açısından daha vahim olan/durum, Kürtler'in kendilerini dışarıdan bakan müsteşriklerin/Kürdologların tariflerine göre tanımlamalarıdır. (Bruinessen, 2012: 111). Müsteşrikler, Kürdologlar yaşanan ya da yaşanmayan vetireleri, hadiseleri, gerçeklikleri biçimlendirip yorumlayarak Kürtlere adeta kalıplar hazırlamışlardır. Batı doğumlu müsteşrikler dışında Mehrdad Izady de Kürtlere kalıplar çıkarmıştır. Martin van Bruinessen'in Mehrdad Izady'e yönelttiği soru dikkate değerdir: "*Neden bilinçli olarak kabul edilmiş bilimsel standartları ihlal ettiğini ve istediği olay konusunda serbestçe icatlar yaptığını kendisine sorduğumda, ... bölgenin her zaman Kürt bölgesi olduğunu vurgulamak istiyordu.*" (Bruinessen, 2012: 121). Martin van Bruinessen tarih yazıcılarının bilimsel kaygılar yanında siyasi amaçlar güttüğünü kabul etmiştir. Nitekim onun şu sözleri bu görüşe delildir; "*Tarih yazımının bir anlamda, politik bir mücadele olduğu doğrudur ...*". (Bruinessen, 2012: 127).

Rİ, İskenderun Körfezine erişme niyetiyle Kürtlerden ve Ermenilerden istifade etmenin yollarını aramıştır. Rİ Kürtlerden istifade etmek için Kürtler hakkında bilgi toplayıp Kürtleri yönlendirmeye çabalamıştır. Rİ, Kafkasya'da ilerleyişini, Kafkas dağlarını aşip Anadolu'da ilerleyişini, Kürt politikasıyla ilişkilendirmiştir. 27 Haziran 1829'da Rİ askerleri Erzurum'a girmişlerdir.⁴ Ayastefanos barışı Rusya İmparatorluğunun ileride İskenderun'a inmesi için müsait şartlar sağlamıştır:

"Rus başmurahtası, sabık İstanbul elçisi general Ignatyev'in idare ettiği müzakereler, 19 şubat (3 mart) 1878 Ayastefanos muahedesiyle neticelendi. Rusya'nın Balkanlar'daki hâkimiyetini sağlayan ve Anadolu tarafından Rusya'nın İskenderun ve Basra körfezlerine çıkması için müsait şartlar hazırlayan Ayastefanos barışı ile Rusya Çarlığı, Rusların iki asırdan beri kurdukları hülyalarını gerçekleştirecek gibiydi." (Kurat, 2020: 374).

⁴ Paskeviç için bkz. Russkiy biografiçeskiy slovar, Tom XVIII, Tip. I.N. Skorohodova, SP6, 1902, 333-346. Erzurum'un işgali için bkz. Çaycıoğlu, S. O. (2018). Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831), (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), s. 139-156.

1878'de Anadolu'dan parça koparıldıktan sonra⁵ Rİ'nin İskenderun Körfezine erişmesi yolunda yine Kürt politikası ve bu meyanda araçsallaştırdığı⁶ Kürdoloji önem kazanmıştır. I. Cihan Harbi öncesi Osmanlı yöneticileri Rusya İmparatorluğundan korkuyordu.

“... İttihat ve Terakki yönetimi, ... Doğu Anadolu, İskenderun ve İmparatorluğun tüm kuzey yarısını ele geçirmek için çevirdiği düzenlerden gerçekten korkuyor; ... Türkiye'nin eski koruyucuları İngiltere ile Fransa tarafından Rusya'ya *carte blanche* (dilediği gibi davranma hakkı) verildiğine inanıyordu. ... Anadolu'da ıslahat yapılması için 1913 yılında izlemiş olduğu tutumdan; Kürtlerle çevirdiği düzenlerden ve Türkiye'yi İran aracılığıyla ablukaya almasından iyice kavramış bulunuyordu.” (Sonyel, 1997: 412-413).

1. Rusya İmparatorluğunun Osmanlı Kürtlerine Yönelik Politikası

Tarihi tecrübeler devlet yöneticilerinin ülkelerini korumak ya da sınırlarını genişletmek için hem ordulara hem de gizli ya da açık müzaherete⁷ ihtiyacını göstermektedir. Bu durum Devlet-i Aliyye-Rusya İmparatorluğu mücadelesi tarihinde, Rİ sınırlarına yakın memleketlerin tebaalarından müzaheret çabalarında açıkça görülür. Rİ'nin Osmanlı memleketleri içinde bulduğu destek oranında ilerlemesinin yolu açılmış, kolaylaşmıştır. Kafkasya'da 1804'ten itibaren savaşlarla yeni topraklar kazanan Rİ Kürtlerle yakından ilgilenmeye başlamıştır.

Kürtler iki devlet yönetiminde yaşayagiderken Rİ'nin Osmanlı ve Kaçar memalikinden topraklar kazanmasıyla üç devlet arasında bölünmüşler, zamanla Rİ'nin idaresindeki Kürtlerin sayısı artmıştır. Tibet Abak'a göre 1800'lü yılların sonuna kadar Rİ Kürtlere yeterince tesir edemese de Kürt milliyetçiliğini hazırlamış, (Abak, 2010: 62) böylece Kürtler 1900'lü yılların başında Osmanlı-Rİ ilişkilerindeki temel meselelerden biri olmuştur (Abak, 2018: 4). Rİ'nin Balkan ülkelerine, Balkan milliyetçiliğine tesiri 1800'lü yılların ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarında kargaşa ve toprak kaybedilmesiyle sonuçlanmıştır.⁸ Balkan ülkelerine, Balkan milliyetçiliğine Rİ'nin tesiri yöntemleri ile Kafkas ülkelerine ve Kafkas ülkelerinde milliyetçiliğin (Ermeni, Kürt), siyasi muhalefetin oluşumuna, yönetimine katkısı arasında çok

⁵ 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Andlaşması'nın 58'nci maddesine göre Rusya İmparatorluğu'na harp tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Kars, Ardahan ve Batum Sancakları (Elviye-i Seİase) terkedilmiştir.

⁶ “... Nizamnâme'ye göre, her akademi azası kendi ihtisası dahilinde, üzerine Devlet tarafından yüklenecek vazifeleri ifaya mecbur tutulacaktır.” “...1803'te çıkarılan "Akademi Yeni Nizamnâmesinde "Akademisyenlerin, ilmî faaliyetlerinin herşeyden önce Rusya'nın menfaatine hizmet etmesi gerektiği, tebarüz ettirildi;...” Kurat, A. N. (2020). Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 464, 466.

⁷ Burada müzaheret ile silahsız ya da silahlı iyi ya da kötü niyetli her türlü destek ifade ediliyor. Epialtes'in Perslere desteği, Mahmud Nedim Paşa'nın (Nedimof) desteği, İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyeliği, Ali Kemal'in İngilizlere desteği vd. gibi.

⁸ Rİ'nin tesiri hakkında bkz. Kayıran, M. (2019). Milliyetçilik akımının Balkanlar'daki gayrimüslim unsurlar üzerindeki etkisi (1789–1875), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi, 5, 71–97.

fark yoktur. Rİ'nin Balkanlar'da ve Kafkasya'da nüfuzunun, ilerleyişinin tarihleri ve yöntemleri yakındır.

Rİ'nin genişlemesinde Osmanlı-Rİ savaşlarında askerler ve silahlar kadar hatta daha ziyade Rİ'ye müzaheretini temin edilen Osmanlı tebaasının etkili olduğu görülür. Rİ ilerlemesinin yolunu açacak Osmanlı tebaası içinde istihbarat, casusluk⁹, asayişsizlik, vd. faaliyetleri planlayıp uygulamıştır. Rİ'ye müzahir Osmanlı tebaası ya cephede Rİ orduları safında Osmanlı ordusuna karşı ve/veya Osmanlı memleketleri içinde Osmanlı tebaasına karşı mücadele etmiştir. Belki cephedeki mücadeleden önemlisi Osmanlı memleketlerinde asayişin bozulmasının tesirleridir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rİ, Osmanlı topraklarındaki gayrimüslimleri Rİ'ye göçertip iskân etmiştir. Örneğin Eflak ve Boğdan'da 1808'de Rİ himayesinde 120.000 Osmanlı tebaası vardı (Serbestoğlu, 2011: 198). Rİ Osmanlı memleketlerinde ilerlerken Bulgarlar, Yunanlar, Sırlar, Ermeniler, Kürtler, Kafkasyalılardan mühim destek temin edebilmiştir. Rİ, Karadeniz'in Batısında Balkan Slavlarının desteğiyle Ayestafanos'a kadar ilerlemiştir. Karadeniz'in doğusunda Kafkasya toplumlarının desteği ile Erzurum'a, Trabzon'a kadar ilerlemiştir.

Rİ'nin 19. yüzyılın başında Kafkasya'da Osmanlı memleketleri (Memâlik-i Mahrûse-i Osmâniye¹⁰) ve Kaçar/İran memleketleri (Memâlik-i Mahrûse-i Kaçar/İran) aleyhine ilerlemesi süreciyle Kürtlerle doğrudan teması başlayıp Kürtler politikası şekillenmiştir.¹¹ Rİ'nin Kürtler politikası sınırlarına yakın diğer milletlere, aşiretlere ilişkin politikası ile çok farklılık göstermemiştir. Rusya'nın ilerlemesinin önu bazen teşebbüsü dışında, sınırlarındaki ya da sınıra yakın yerlerdeki kavimlerin müzaheret talepleriyle açılmıştır. Örneğin erken sayılabilecek bir tarihte, Rusya'nın Kafkasya'daki tesirinin başlangıcı olan 1552'de, iki Çerkes beyi Moskova'ya gelerek Çar İvan'dan kendilerini himayesini rica etmiştir (Kurat, 2020: 170). Gürcü beylerinden XII. Gorg, I. Pavel'e Gürcistan'ı tamamıyla Rİ'ye ilhak etmesi müracaatında bulunmuş, 1801'de Gürcistan'ın ilhakına başlanmıştır (Kurat, 2020: 319). Rİ bazen de

⁹ Örneğin bkz. Demirtaş, M. (2018). 1914 tarihli Bitlis isyanının Osmanlı arşiv belgelerindeki yansımaları-cezalar, mükâfatlar, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(2), s. 443.

¹⁰ Resmî belge ve eserlerde "memâlik-i mahrûsa" deyiimi ile Osmanlı memleketleri ifade olunurdu. Devlet-i Aliyye XVI. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı Devleti anlamında Osmanlı yazarlarınca icat edilmiştir. 19. ve 20. yüzyılda devlet ve bilim mensupları devletlerini imparatorluk olarak yakıştıramamışlardır. Bkz. Göyünç, "Osmanlı'nın 700. Kuruluş Yıldönümünü Anarken." "... devletin adı "Devlet-i Aliyye-i Osmâniye", ülkenin ismi ise "Memâlik-i Mahrûse-i Osmâniye"dir." Bkz. Koyuncu, A. (2004). Osmanlı kimliği üzerine bazı araştırmalar, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1, s. 204.

¹¹ Kiril Vertyayev Rİ'nin sistemli Kürdoloji politikasının 19. yüzyıl ortasında biçimlenmeye başladığı görüşündedir. Bkz. <https://youtu.be/PUbv00ruCjE> "Rus Kürdolog Dr. Kiril Vertyayev Artuklu Üniversitesinde Konuştu" başlıklı video Erişim Tarihi: 16 Şubat 2021. 07:04-08:35 Erişim adresi: <https://youtu.be/PUbv00ruCjE?t=424> ile <https://youtu.be/PUbv00ruCjE?t=515> arası.

ilerlemesinin önündeki engelleri kendi teşebbüsüyle kaldırmaya çabalamıştır. Rİ özellikle Balkanlarda ortodoksluk, Panslavizm, gizli ya da açık siyasi ve maddi vaatlerle, telkin ile Karadeniz çevresindeki toplumları kendi tarafına çekip Karadeniz'in batısından ve doğusundan güneye ilerleyebilmiştir. Nodar Mosaki'ye göre Rİ'nin Karadeniz'in doğusundaki politikası Karadeniz'in batısındaki, Balkanlardaki kadar başarılı olamamıştır (Mosaki, 2018: 160). Rİ'nin Karadeniz sahilinde toprağı yokken Rİ ajanları 1763'ten başlayarak Balkan ülkelerini gezmeye başlamış; Rum ileri gelenleriyle, kilise yöneticileriyle, martolos ve çete yöneticileriyle ilişki kurmuşlardır. Ayrılkıcı cereyanlar, cemiyetler örneğin Filiki Eteryia 1814'te Rİ yönetimindeki Odessa'da kurulmuştur (Çiydem ve Özdemir, 25-33).

Rİ'nin Kürtler politikası, Osmanlı ve Kaçar memleketlerinde ilerleyişine Kürtlerin katkısının araştırılması, temini, tatbiki şeklinde ifade edilebilir. Genellikle Rİ dışişleri bakanlığı mensupları, ordu mensupları ve bilimler akademisi mensupları Kürtlerin Rİ'nin ilerleyişine ne tür katkılarının olabileceğini tespit, tavzif ve tayin etmiştir. Rİ Kafkas kabilelerinin müzaheretleriyle Kafkasya dağlarını aşip Anadolu'ya ve Azerbaycan'a sarkmıştır. Rİ'nin Anadolu'da ilerleyişine Kürt aşiret reisleri vasıtasıyla gönüllüler adı altında gönüllüğü şüpheliler katılmıştır. Rİ 1877-78 Osmanlı-Rİ harbi sonrası Anadolu'dan parça koparmıştır. Rİ'nin ilerleyişi kısmen Kürtlerin desteği ile 1916'da Erzurum ve Trabzon'a kadar ulaşmıştır.

19. yüzyılda Kürtlerle temas kuran Rİ'nin ilerleyişine Kürtlerin katkısı ya da engeli hususu belirlemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı-Rİ harplerinde Kürt aşiretlerinden bazıları Rİ tarafında yer almıştır (Abak, 2011: 5). Örneğin Kırım Harbi sırasında Kars paşalığındaki Kürt reislerinin en büyüğü, yalnız Kars'ı değil diğer bölgelerden bir çoğunu etkileyen Zeylani aşireti reisi Dergâh-ı Ali Kapıçıbaşılardan Kasım Hanın müzaheretini için Osmanlı ve Rİ rekabete girişmiştir. Loris Melikov, Kasım Han ve akrabaları ve diğer küçük Kürt reislerine müzaheretleri için altın ve değerli eşyalar vermiştir. 1855 yılı baharında Rİ, Erzurum ve Kars'taki kuvvetleriyle Osmanlı kuvvetlerini kuşatınca Yezdan Şir Bitlis'i işgal etmiş ve yönetimi eline almıştır. İsyan hızla yayılmış Teli Bey'in ve Bedirhan Bey'in oğullarının önderliğinde Van ve Mükus bölgelerinin halkı Yezdan Şir'e katılmıştır. Osmanlı askerinin önemli bir kısmını Rİ cephesinden Yezdan Şir üzerine sevk edilmiştir. Rİ, İran Celâlî Kürtlerinden yevmiye bir manat karşılığı asker toplamıştır. Müzaheretini temin edilen Kürt aşiretlerinin Rİ'ye faydası olmuştur (Şahin, 1999: 220-223). Tibet Abak, Rİ'nin Kürt aşiretlerinin müzaheretine ve Osmanlı memleketlerindeki isyanlarına yönelik çabalarının etkisini ve değerini şöyle ifade etmiştir; "*Rusya da çoğu zaman Kürtlerle yaptığı görüşmelerde, onlara güvence vermekte ve gereken desteği vereceğini bildirmektedir. ...*" (Abak, 2011: 7) "*... Rusya için asıl müttefikin Ermeniler olmasıdır. Genel*

olarak şu söylenebilir, Rusya için Kürtler Osmanlı Devleti'ni askeri olarak oyalamanın bir aracı olmuştur, bundan daha fazlası yoktur. ..." (Abak, 2011: 10).

Fotoğraf 1: Kırım Harbine Rİ saflarında katılan Ali Bey Şemseddin Ağaoğlu Tümgeneral Cafer Ağa (1806-1877).

Kaynak: Popova, İ. F. vd. (2104), s. 194.

Rİ 19. yüzyıl boyunca Osmanlı aleyhine ilerleyişinde Kürt aşiret reislerinin müzaheretini temine çabalamıştır. Rİ'nin ilerlemesine Kürtler seyirci kalarak, Rİ ordusu saflarında yer alarak ya da Osmanlı memleketlerinde asayişin bozulmasıyla fayda sağlamıştır. Reislerinin¹²

¹² Kürt yöneticilerinin unvanları tarih içinde değişmiştir; ağa, şeyh, seyit, han, bey, mir, molla vd. Bir yönetici birkaç unvanı aynı anda da taşıyabilirdi.

tercihiyle Kürtlerin Rİ saflarında kendi iradeleri dışında “gönülsüz” yer almalarının tespiti,¹³ asayişin bozulmasına tesirlerini ölçmekten çok daha kolaydır. Rİ saflarında yer alan reislerle verilen hediye, paralar ve kişi sayısı ölçülebilir. Örneğin 1828-29 Osmanlı-Rİ harbinde Yezidi Kürtlerinin reisi Rİ'ye desteği karşılığında yüklü maddi menfaat temin etmiştir. Kırım Harbinde Kürtlerin Rİ lehine kazanılması için 2.150 altın sarf edilmiştir. Yezdan Şir'e¹⁴, Kırım Harbinde isyan çıkarttırılmıştır. Kırım Harbi sırasında Cafer Ağa (Fotoğraf 1) ve Ahmet Ağa kumandasındaki yaklaşık 500'er kişiden oluşan Kürt aşiret birlikleri Rİ kuvvetleriyle birlikte hareket etmişlerdir (Ünal, 2008: 137). Rİ Kırım Harbinde Kürt aşiretleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Rİ, Kürtlerin harpte genel tarafsızlığından ve teşkil ettiği Kürt alaylarının keşif ve yıpratma harekâtlarından istifade etmiştir. Doğu Anadolu cephesinde cereyan eden muharebelerde Kürtlerin ekserisi Osmanlı ordusunun duçar olduğu mağlubiyetlere karşı yalnız lakayt kalmayıp, hatta Rİ tarafına geçerek Türk ordusuna şiddetli darbeler vurmaktan çekinmemiştir. Rİ tarafında savaşan iki Kürt alayı Rİ için askeri daha ziyade siyasi açıdan fayda sağlamıştır. Rİ, Bedirhan'ın yeğeni ve eski rakibi¹⁵ Yezdan Şir'i tahrik ederek 1855 yılının baharında büyük bir ayaklanma çıkartıp Osmanlı kuvvetlerini bölmüştür (Şahin, 1999: 222-224). Rİ Kırım Harbinde, Rİ tarafında savaşan Cafer Ağa'ya 1871'de tüm general rütbesi vermiştir (Mosaki ve Pirbari, 2018: 234). Rİ'nin rütbe vermesinin nedeni Cafer Ağa'nın Rİ'nin Kürtlere yönelik politikasının uygulanması yani Rİ ordusuna müzaheret, Kürtlerin denetimi ve belli ölçüde Rİ'nin sık nüfuslu güney sınırlarının güvenliğidir (Mosaki ve Pirbari, 2018: 245).

Kırım Harbinden önce 1828-1829 Rİ-Osmanlı harbi Rİ'nin Transkafkasya ve Doğu yönündeki politikasını gerçekleştirmesi için Kürtlere ihtiyacını göstermiştir. 1828-1829 Rİ-Osmanlı harbi sırasında Rİ, Osmanlıyı zayıflatmak ve operasyonel iletişimlerini korumak için her yolu denemiştir. İvan Fyodoroviç Paskeviç-Erivansky 11 Ocak 1829 tarihli raporuna “... Gelecek sefer için önerilen eylemlerin başarısı için Kürtleri yanımızda bulundurmalıyız, ...” yazmıştır. (Mosaki, 2001: 263) 1829'da Paskeviç Erzurum'a iki yönden, Kars'tan Soğanlık istikametinde

¹³ Rusya ordusunda görevli Kürtlerin sayıları kaynaklarda mevcuttur. Örneğin Kırım Harbi sırasında iki Kürt alayı oluşturulmuştur. İlki Aleksandropol'e bağlı Cağer Ağa kumandasında diğeri Erivan'a bağlı Süleyman Ağaoglu Ahmet Ağa kumandasındaydı. Ahmet Ağa'nın birliği çoğunlukla köylülerden oluşturulmuştur. 1855 yılı yaz sonuna kadar 500 piyade ve 500 süvari varken 1856 başlarında sayısı 200 sipahiye düşmüştür. Mosaki, N. (2018). “Politika Rossii v otnoşenii Kurdskih Plemen na granitse s Osmanskoj imperiej vo vremya Krimskoj vojny,” s. 168.

¹⁴ Yezdan Şir hakkında bkz. Ögün, T. (2010). *Cizreli İzzeddin Şir Bey ve isyanı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

¹⁵ “... Bohtan'ın soylu reisi Mir Seyfeddin'di ve Bedirhan onun adına otorite sahibi oldu. Oğlu Yezdanşir Bey, aynı tarihlerde İstanbul'da gözetim altında bulunmaktadır. Bedirhan Bey, Mir Seyfeddin'i ölünceye kadar hapiste tutmuştur.” Doğan, C. (2010). *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi), s. 31. “Bedirhan'ın yeğeni Yezdan Şir mir olmak için Osmanlı hükümeti ile ittifak yapmış ve Bedirhan'ı arkadan vurmuştur. Bedirhan Bey, 20 Temmuz 1847'de Osmanlı Devleti'ne teslim olmuş ve sürgüne gönderilmiştir.” Biçer, B. (2017). Kürtlerde İç Savaş, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, 95–122, s. 116.

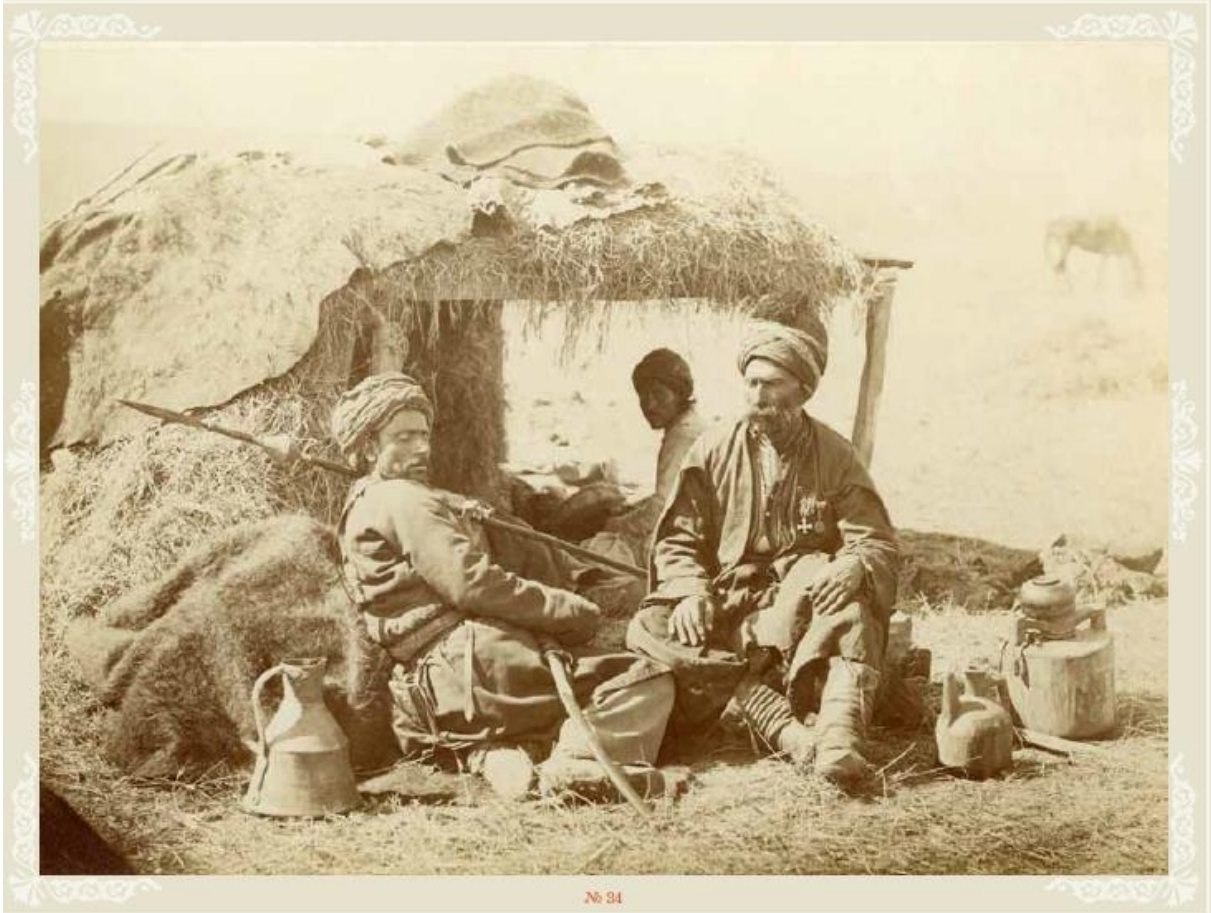
ve Toprakkale'den Karaderbent yönünden saldırmayı planlamıştır. Paskeviç Erzurum'u ele geçirildikten sonra Diyarbakır ve Sivas'a saldırarak "Asya Türkiye'sini iki yarıya bölmeyi" planlamıştır (Necefoğlu, 2014: 196-208). Asya Türkiye'sini ikiye bölme planı SSCB'de unutulmamıştır. SSCB'nin 1944'teki Kars ve Ardahan talebi bu yönde bir adım olarak değerlendirilebilir.

1820'li yılların sonundaki Rİ-Osmanlı harpleri sonrası 1850'li yılların ortalarında Kırım Harbi yaşanmıştır. Rİ Kırım Harbi esnasında da Kürtlerin müzaheretini temin etmiştir. Kırım Harbi sonrası Kürtlere ilişkin Albay M. Lihutin'in önemli bir eseri yayınlanmıştır. Albay M. Lihutin 1860'lı yıllarda Kürtlerin Rİ'ye tamamen iltihak etmeyip Osmanlı'da kalmalarının gerektiğini belirtmiştir. Albay M. Lihutin, Rİ'nin Kürtlere yönelik politika önerisinde Kürtlerin tamamının Rİ'ye iltihakını (pereselit') Osmanlı ülserinin iyileştirilmesi olarak değerlendirmiş, Osmanlı'da kalmalarının faydalı olacağını tavsiye etmiştir. "... *Bütün bunlarda başarımızla onlarda Türklere karşı müttefikler bulacağız ve Türk hükümeti için düşman ordusunu yiyecek ve silahla destekleyen iç düşmanlar olarak çok tehlikeli olacaklar. Ama tüm bunlara rağmen, Türkiye içinde kaldıklarında bizim için faydalıdırlar.*" (Lihutin, 1863: 172).

Kırım Harbi sonrası 93 harbinde de Rİ Kürtlerden müzaheret görmüştür. Kasım 1876'da Rİ Büyükelçisi İgnatyev Kafkas cephesi yetkililerine önceki harplerde olduğu gibi Kürtlerin desteğinin zaruri olduğunu, aksi halde Osmanlı hükümeti ve Büyük Britanya İmparatorluğu (BBİ) entrikalarının Kürtleri harekete geçirebileceği endişesini bildirmiştir. General Loris-Melikov büyükelçinin bu telgrafı ile ilgili Başkomutana iletmiş 2 Aralık 1876 tarihli raporunda, endişeye gerek olmadığını, Kürtlerin kim çok para verirse onun tarafında vuruşacaklarını (Mosaki, 2018: 161), ayrıca bu zamana kadar önemli iki Kürt büyüğünün, Kırım Harbi sırasında Erivan müfrezesindeki Kürt milislerinin komutanı Cafer Ağa ve Kağızman kaymakamı, aynı harpte Kars istikametinde Rİ tarafında savaşan Kürt alayı komutanı Ahmet Ağa'yı kazandıklarını bildirmiştir (Necefoğlu, 2014). Loris-Melikov Gümrü'ye geldiği sırada, bazı aşiret reisleri elçiler göndererek itaatlerini, verilecek emirlere hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Melikov, Kürt elçilere çeşitli hediyeler ve talimatlar vermiştir. Cafer Ağa ve Kürt muhtarlardan harekât başladığı anda Rİ askerî birliklerine Kürt aşiretlerinden süvari kuvvetlerini katmaları istenmiştir (Ünal, 2008: 134-138).

93 harbinde Loris-Melikov'un faaliyetleriyle BBİ'nin Çanakkale'ye binlerce km öteden sevk ettiği Anzaklar ile Rİ'nin topladığı Kürtler arasında bir bağlantı olmasa da işlev olarak bir fark

yoktur. Rİ 93 harbi sonrası ile I. Dünya Savaşı arasında Kürtleri hazırlamıştır.¹⁶ BBI'nin Arap şeyhlerini Osmanlı aleyhine teşkilatlandırması ile Rİ'nin Kürt reislerini ve Ermenileri Osmanlı aleyhine harekete geçirmesi arasında işlev olarak bir fark yoktur. Arap şeyhlerinin, Ermeni çetelerin ve Kürt reislerinin müzaheretini uzun süren hazırlık sonrası temin edilmiştir (Kurtcephe ve Akgül, 1995).

Fotoğraf 2: 19. yy sonu 20. yy başı Transkafkasya'da, Rİ ordusu hizmetinde Kürtler.

Kaynak: Legend Kurds kaya Kul'tura Glazami Rossiyskikh Issledovateley, (2014), s. 197.

Kırım Harbi ve 93 harbinde Kürtlerin desteği para, hediye, unvan vd. araçlarla sağlanmışken ve 20. yüzyılın başında Rİ Kürtleri sulh sırasında müstakil devlet vaadiyle Osmanlıya karşı harekete geçirmeyi denemiştir. 1829'da Paskeviç'in "Asya Türkiye'sini iki yarıya bölme" girişiminin 20. yüzyılın başında Ermeni ve Kürtler'e devlet vaadiyle başarıya ulaşacağı hesap

¹⁶ "Rusya'nın Bitlis Başkonsolosu Çirkov, 1912 Temmuz'undaki raporunda şunları yazıyordu: "Şimdi Kürtler arasında ulusal bir ruh ve uyanış var ve bu durum, giderek ülkenin tüm sakinleri arasında yaygınlaşıyor. Kürtler Bitlis ve diğer kentlerde ... baş kaldırıp devlet kurumlarına, silaha ve zahireye el koymak ve bölgede bir Kürt hükümeti kurmak istiyorlar." Çem, M. (2021, Ocak 27). Kırmancca (Zazaca) konuşan Kürtler ve 20. yüzyıl Kürt direnişlerinde rolleri, Erişim tarihi: 27 Ocak 2021, Erişim adresi: <https://archive.org/details/MunzurCem-KirmanccaZazacaKonusanKurtlerVe20.YuzyilKurtDirenislerindeRolleri> Ayrıca Rusya İmparatorluğunun diğer bazı ajanlarının adını Salahi R. Sonyel Sayıyor: Subay S. Proskoviakov, Albay V.A. Kartsov, Yüzbaşı P.Y. Averianov, V. Minorski, Prens B. Shakovski ve B. Nikitin. Sonyel, S. (1997). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918), s. 387.

edilmiştir. Ancak Kürt ve Ermeni devletlerinin sınırları, iki toplumun da aynı toprakları istemesi meselesi doğmuştur. Rİ başarıya erişen Balkanlardaki çetelerden istifade yöntemini¹⁷ Kars'tan İskenderun körfezine ulaşmak için Kürtlerin yaşadığı yörelerde tatbiki çabalamış bu maksatla Selanik konsolosluğunda görevli G. V. Çirkov¹⁸, Hoy ve Salmas'a konsolos tayin edilmiştir. 18 ve 20 Mayıs 1913 (11 ve 13 06 1331) tarihli 2 arşiv kaydında Rİ'nin talebiyle Bulgaristan'dan iki voyvodanın Kürtlerin yaşadığı vilayetlere geçip isyan çıkartmak için hareket ettikleri belirtilmiştir.¹⁹ Çirkov gizli ajanlardan müteşekkil bir ağ oluşturmuştur (Aleksiyev, 1998:70). Çirkov ve diğer Rİ görevlileri Kürt reislerine “*Rus imparatorunun Kürtlerin hamisi olduğu, Kürtleri Osmanlı ve İran zulmünden kurtaracağını*” belirtip, Kürtleri Rİ'ye yakınlaştırmaya çabalamıştır. Çirkov'dan başka bir Rİ yetkilisi Minorski “Kürt Emirliği” kurulması fikrini aşlayıp, Kürt reislerinden Osmanlı aleyhine çalışacaklarına dair belgeler almıştır. Minorsky köy ve kasabalara baskınlar yaptırmıştır. Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesi sonrası Rİ ajanları hadiseler çıkarmış, ardından güya huzuru sağlamak bahanesiyle Rİ işgaline zemin hazırlanmıştır (Ünal, 2008: 140-141). Rİ desteğiyle Abdürrezzak Bedirhan²⁰, Osmanlı ve İran Kürtlerini birleştirilerek otonom bir “Kürdistan” kurmayı hedeflemiştir. Abdürrezak'ın ayrılıkçı faaliyetlerinin baş sorumlusu ve kışkırtıcısı olarak Rİ gösterilmiştir. Ancak Rİ yetkilileri pek çok kez Abdürrezzak'ı açıktan Osmanlı karşıtı bir eyleme girişmemesi konusunda uyarılmışlardır. Kafkasya Genel Valiliği Diplomasi Kalemi Müdürü Kohanovski Rİ'nin savaş sırasında Abdürrezak Bedirhan'dan faydalanabileceğini ve Kafkasya cephesinde verimli sonuçlar alınabileceğini belirtmiştir (Abak, 2018: 14-15). Abdürrezzak'ın²¹ isyan çıkarmak konusunda Rİ'ye söz verdiği vesikalarda zikredilmiştir.²² Plana göre Abdürrezzak isyan sonrası kurulacak Kürdistan devletinin başına getirilecek, Rİ 50 bin tüfek ve 50 adet top verecekti. Bitlis isyanı sonrası Çirkov Kürtlere “Osmanlı toprağında Ermeni, Müslüman, Nasturi, memur, zabıt kim olursa olsun öldürünüz, yakınınız, yıkınız. Ancak o zaman bir

¹⁷ Belge Özeti: Rusya'nın talebi üzerine, Anadolu vilayetlerimizde ihtilal çıkarmaya muktedir iyi Türkçe bilen iki voyvodanın Bulgaristan'dan hareketle ve Batum tarikiyle Kafkasya'ya geçtikleri, Kafkasya'dan Ermeni ve Kürtlerle meskûn Doğu vilayetlerine geçecekleri ve yanlarında bolca patlayıcı madde bulunduracakları istihbarına dair. Yer Bilgisi: 23 – 10 Belge Tarihi: H-13-06-1331 Kurum: DH.SYS. Görüntü Sayısı: 6.

¹⁸ Çirkov'un desteği ile Ekim 1913'te Hoy'da Kürt okulu açıldı. Bkz. Abak, T. (2014).

¹⁹ Osmanlı Arşivi BEO 4173 312960 H-11 06 1331 ve DH.SYS. 23 10 H-13 06 1331.

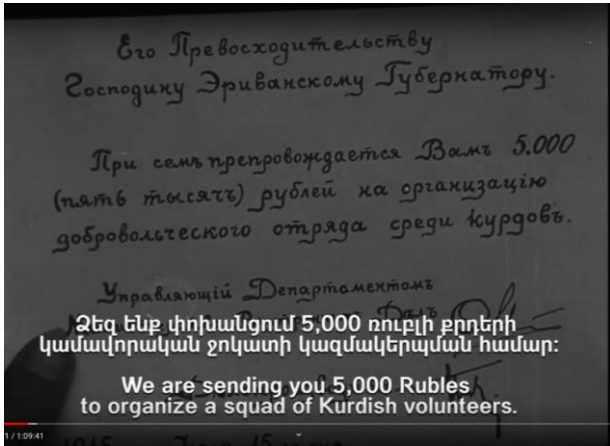
²⁰ Abdürrezzak Bedirhan hakkında bkz. Ayna, B. (2018). Rusların Kürt Aşiretleriyle İlişkilerinde Abdürrezzak Bedirhan'ın Faaliyetleri (1906-1915), Sosyal Bilimler Dergisi, 20, 137–53.

²¹ Rusya 1914'te Abdürrezzak'a bütün Kaçar memleketlerindeki (İran) Kürtlerin reisi unvanını verip, senelik 16 000 ruble maaş tahsis etmiştir. Bkz. Ayna, B. (2018). s. 143.

²² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi BEO 3881 291045 Bedirhanzade Abdurrezzak Bey'in Tiflis'te Rus ümerayı askeriyesiyle görüştükten sonra İran ve hududundaki aşair-i Ekrad rüesasıyla da görüştüğü Van'dan bildirildiğinden gerekenin yapılması. (Dahiliye) H-15-04-1329 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi BEO 4130 309712. Rusya'nın Kürdistan'ın şekli idaresini tağyire Abdurrezzak'ı alet ittihaz ederek aşaire esliha tevzi etmekte olduğunu istihbar ettiklerinden bahisle bazı ifadeyi havi Cizre merkezinden Bedirhanzade Hüseyin ve rüfekası imzalarıyla çekilen telgrafnamenin leffiyi icap eden tahkikatın icrası. (Dahiliye) H-23-01-1331.

Kürdistan teşekkül edebilir. ... Ağustos nihayetinde mutlaka Van'a, Bayazıt'a, Makü'ye Rus askeri girecektir. Fakat siz verdiğim programı takip ediniz" talimatını vermiştir (Ünal, 2008: 143-144). Osmanlı Arşivinde 25 Nisan 1914 tarihli belgede Rİ'nin Kürt aşiretlere silah ve cephane verdiği kaydedilmiştir.²³ Rİ sadece Abdürrezzak'ı değil Rİ'ye müzahir başka Kürtleri de değerlendirmiştir. Örneğin Simko, 1912 sonunda sınır boylarında Rİ'ye hizmetleri karşılığında Tiflis'teki Rİ yetkililerince Aziz Stanislav nişanı ile ödüllendirilmiştir. Simko Kafkasya Namestniki (Genel Vali) Vorontsov-Daşkov tarafından resmî kabul töreniyle şahsen karşılanmıştır. Rİ idaresinin Simko'ya binlerce tüfek teslim ettiği, ayrıca Hoy ve Salmas'ta da bazı köylerin kontrolünü ona bahsettiği bildirilmiştir (Abak, 2018).

Rİ'ye müzahir Kürtler fotoğraflandıktan, Osmanlı-Rİ harplerinde Kürtler resmedildikten sonra Kürtlerin harbe hazırlanışı 1926'da Zarê filminde tasvir edilmiştir. 1915'te Rİ-Osmanlı harplerinde Kürt ağalarının, din adamlarının para ya da başka türlü gönüllendirilmiş desteğini aşiret mensuplarının ise zoraki desteğinin çaresizliği 1926 tarihli Zarê adlı filmine yansıtılmıştır.²⁴

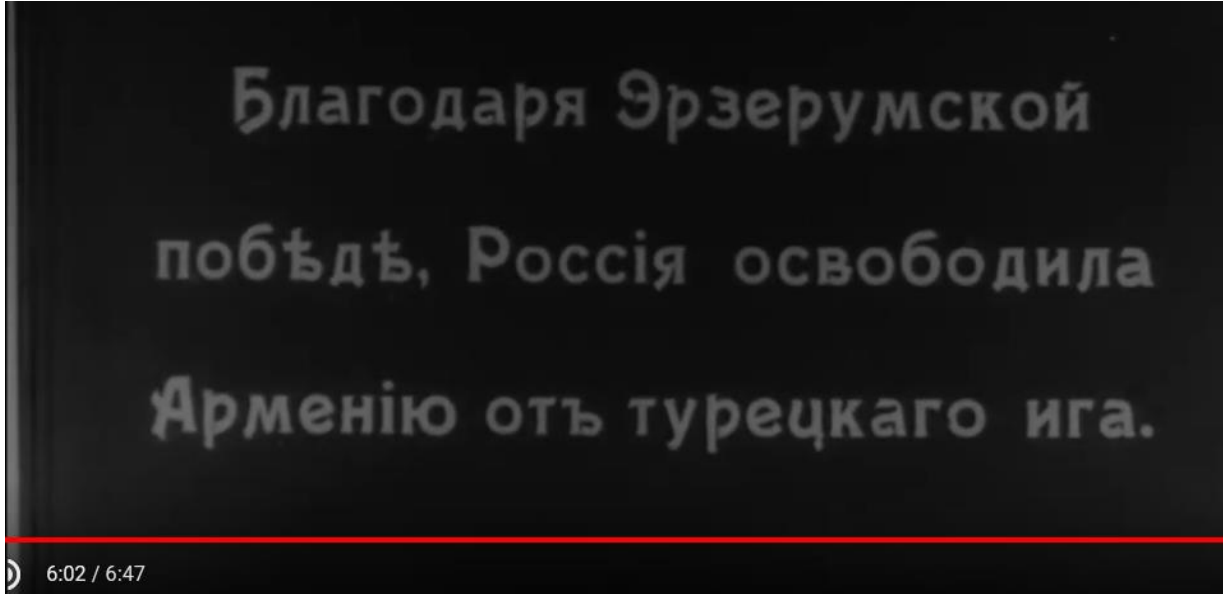

Ekran görüntüsü 1: Rİ'nin 1915'te Kürtlerden müfreze teşkilinin Zarê filmine yansımaları, Zarê, 1926.

Kaynak: https://youtu.be/4HV841y_fm0?t=621 Erişim tarihi: 08 Aralık 2020.

²³ Osmanlı Arşivi DH.KMS. 2.36. H-29 05 1332.

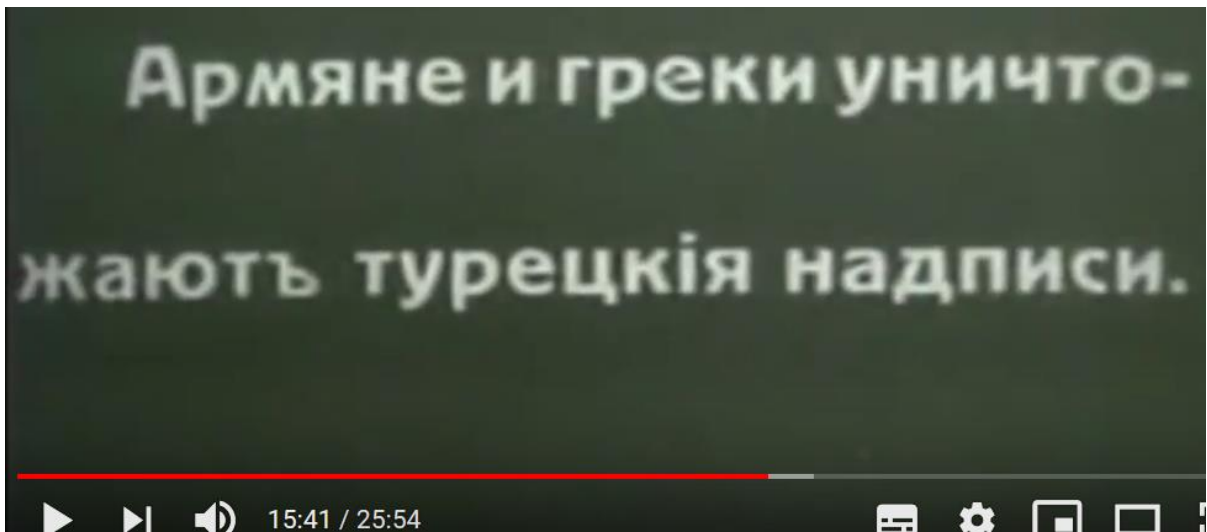
²⁴ Filmin değerlendirilmesi için bkz. Şen, S. (2011). Kadim halkların ortak yapımı: Zarê, Toplum ve Kuram, 5, 209-212.

Ekran görüntüsü 2: Erzurum'un işgali propaganda filminden bir kare.

Kaynak: <https://youtu.be/aoUJMtELcfI?t=362> Erişim tarihi: 19 Aralık 2020.

Rİ birliklerinin Kürtler ve Ermenilerin müzaheretinde ilerleyişi Rİ'deki iç karışıklıklar başlayıncaya kadar sürmüştür. 1917'de Mahmut Berzenci Osmanlı ordusunun cephe ardında baskınlar örgütlemek ve ilerleyen Rİ birliklerine erzak sağlamayı önermiştir. Öneri, İran'daki Rİ temsilcileri tarafından olumlu karşılanmıştır. O dönemde Tahran'daki meselelerden geçici bir süre için sorumlu bulunan V. F. Minorsky şöyle yazmıştır: "*Kürtlere kaderini tayin hakkı reddedilmemelidir. Benim içtenlikli kanaatime göre Kürtler, ulusal özellikleri parlak şekilde ifade bulmuş çok yetenekli bir halktır.*" Minorsky'nin planları gerçekleşmemiş, Rİ'de yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle Rİ askerleri geri çekilmiş, Rİ-Kürt görüşmelerine son verilmiştir (Lazarev, 1991: 115).

Ekran görüntüsü 3: Trabzon'un işgali propaganda filminden bir kare.

Kaynak: <https://youtu.be/0KWj5HtiKG8?t=941> Erişim tarihi: 19 Aralık 2020.

2. Rusya İmparatorluğunda Kürdoloji

Rİ'de Kürdoloji Edward Said'in şarkiyatçılığa yönelttiği tenkitlerden arı değildir. Dikkat çekici bir örnek Şarkiyatçı V. A. Gordlevski'nin ifadesidir; “*Kürtler sanki kaderlerinin kuzeyden belirleneceğini hissederek, arzusuyla Rusya ile yakınlaşmaya çalıştılar, Türkiye'nin düşmanı onların dostuydu.*”. Bu ifadeyi değerlendiren Tibet Abak ifadenin Gordlevski'nin beklentilerini yansıttığını belirtmiştir (Abak, 2018: 4). Edward Said'in tespitleri Rİ, SSCB hatta RF şarkiyatçılığı için geçerli olsa da Batı Şarkiyatçılığı ile Rusya (Rİ, SSCB, RF) şarkiyatçılığı aynı değildir. Rİ hem Şarklıları hem Batılıları özellikle Almanları kısmen devşirmiş Rİ'yi yüceltmelerini sağlamıştır. Rİ yabancıları bürokraside, orduda, bilimde istihdam etmiş en yüksek unvanları, görevleri vermekten imtina etmemiştir. Osmanlı ordularını yenen Rİ subay ve askerlerin bir kısmı başka milletlerdendir. Örneğin Puşkin'in dedesi İbrahim Petroviç Hanibal Afrika kökenli bir köleyken Deli Petro'nun vaftiz oğluydu (Petroviç), orduda seçkin bir subay yapılmıştır. II. Katerina ise Sophie Augusta Frederike iken Rİ imparatoriçesi yapılmıştır. Rİ devşirme haricinde başka ülkelerden bilim, sanat mensuplarını Rİ'ye davet ederek de istifade etmiştir. Almanlar Rİ'de hem şarkiyatçılığın hem Kürdolojinin öncüsüdürler. Almanlar Rİ'de ilk şarkiyatçılardı ve Şarkiyat enstitüsünün yöneticileriydi. Rİ'de Alman kökenli araştırmacıların öncülüğünde şarkiyat araştırmaları müesseseye kavuşturulmuş ve yine Alman kökenli araştırmacıların öncülüğünde ilerleme kaydedilmiştir (Başaran, 2020: 167). Almanlar Rİ'de Kürdoloji'ye de katkıda bulunmuştur. Zazaca'ya ilişkin ilk tetkik Alman bir aileden gelen Rİ'de doğan İmparatorluk Sankt-Petersburg Bilimler Akademisi adına çalışan Peter I. Lerch'e aittir. Kırım Harbinde savaş esirlerinden topladığı hikâyeler Zazaca'nın ilk yazılı kayıtları olarak kabul edilmektedir (Beltekin, 2020). Rİ'nin kapsayıcılığı, içericiliği, kendine çekiciliği SSCB'de daha da genişlemiş günümüzde RF'de devam ettirilmiştir. Günümüzde (26 Aralık 2020) Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri Araştırma Merkezi, Kürdoloji ve Bölgesel Meseleler Sektörü'nün de yapısına yer aldığı Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünün seçilmiş müdürü Aliekber Kalabekoviç Aliekberov Dağıstanlıdır. Yine günümüzde RF Savunma Bakanı Sergey Şoygu Tuvalıdır, babası Tuva Türklerindendir.

Batı ile Şark arasında başka ülkeler, denizler vardır. Batı'nın Şarktaki müstemlekelerinde farklı kanunlar, kurallar uygulanmıştır. Batı kendini Şarktan, Asya'dan ayrı görürken Rİ'de, SSCB'de olduğu gibi RF'de de durum farklıdır. Rİ, SSCB ve RF için Şark²⁵-Asya aynı zamanda kendisidir, Şark-Asya ile arasında denizler, başka ülkeler yoktur. Şark kısmen Rusya'dır. Bu

²⁵ Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün ilgi alanındaki ülkeler Fas'tan Japonya'ya uzanır. Rusya için Şark farklıdır.

nedenle SSCB sonrası RF'de Batıcılar (Atlantikçiler) RF'yi Batı'da arasalar da RF'nin Batı'ya ait olduğunu iddia etseler de kabul görmemişlerdir. Bu manada Rusya'da (Rİ'de, SSCB'de ve RF'de) Şarkiyat aslında kendini inceleme, arama, bulma ve sınamadır (Beltekin, 2020).

Rİ'de, genelde şarkiyatçılığa hususen Kürdolojiye yukarıda belirtilen açıdan bakılırsa daha berrak ve daha ilerisi görülebilir. Rİ'de Kürdoloji araştırma ve yayınları Rİ-Osmanlı mücadelesinden etkilenmiştir. Rİ'nin Kürtler politikası ile Rİ'de Kürdoloji arasında kuvvetli bağlantı vardır. Fırat Sözeri bu durumu şöyle özetliyor;

“...Kürtlerin yakın olduğu bir yerde etkinliklerini arttırdıkları için, Kürtleri anlama ve kendi menfaatleri doğrultusunda nasıl kullanacaklarını belirlemek için yakınlık göstermeye başladıklarını söyleyebiliriz. ... Rus Çarlığı, Kürtlerin nüfus ve kültür yapısını; bölgedeki devletlerle olan münasebetini anlamak için bir çaba içine giriyor. Aynı dönemde Kürtlerin yaşamları, dinsel inançları, giyim ve kuşamlarını da barındıran ciddi akademik ve sanatsal çalışma süreçleri de başlıyor.” (Sözeri, 2020b).

Fırat Sözeri'nin aktardığı amaçlara yönelik Rİ'de Kürdoloji Rİ'nin ihtiyaçlarına göre bilimler akademisi, dışişleri ve ordu mensuplarının katkılarıyla ilerlemiştir. II. Katarina Rİ sınırlarındaki milletler hakkında araştırma ve yayınlar yaptırmıştır. İ. A. Güldenstadt 1768-1775 yılları arasında Kafkasya gezileri esnasında milletler ve kültürleri hakkında bilgi toplamış, sözlük hazırlamaya başlamıştır. Güldenstadt'ın 1781'de ölümüyle sözlük hazırlığını Simon Pallas devralmış ve 1791'de bitirip yayınlamıştır (Özdemir ve Arslan, 2018: 196).

Rİ'de Bilimler Akademisi mensuplarından başka dışişleri mensupları Kürtler hakkında bilgi toplamıştır. Konsoloslar, bir yandan ilmi çalışmalar yaparlarken, diğer yandan kışkırtıcı faaliyetlerde bulunmuşlardır (Şahin, 1999: 217). Van Konsolosunun İstanbul Büyükelçisi'ne gönderdiği gizli raporda “*Başarılı Rus siyaseti sayesinde sadece Ermeniler değil, Kürtler de iki yıl öncesine kadar Osmanlı hükümetine güven duymaktayken, şimdi Türk hükümetine karşı düşman bir tavır içerisindedir.*” ifadesi yer almıştır (Özdemir ve Arslan, 2018: 202).

Fırat Sözeri'nin belirttiği amaçlar doğrultusunda Rİ dışişleri mensupları ve subayları Kürtlere alaka, yakınlık göstermiş, onların tesiriyle Kürtçüler ortaya çıkmıştır. Rİ dışişleri mensupları ve subaylarının amacı Kürtlerin siyasi durumunu ve Rİ'nin Kürtler üzerindeki etkisini belirlemektir. Rİ dışişleri mensupları ve subayları Osmanlı ya da İran ile savaşta Kürtlerin tavrının ne olacağını ve Kürtleri Rİ lehine çevirmek için neler yapılabileceğini öğrenmek istemişlerdir. Bu maksatla asker, sivil memurlar Kürtler hakkında her türlü malzemeyi, veriyi toplamışlardır. Örneğin 1826'da Erdebil Kütüphanesi kaynakları St. Petersburg'a nakledilmiştir. Dışişleri mensuplarından Kürtler hakkında bilgi toplamaları istenmiştir. Ünlü dışişleri mensubu şarkiyatçılardan, 1848-1866 yılları arasında Erzurum konsolosu olan Kırım Harbine de katılan Aleksandr Avgust Jaba'dır. 93 harbi sonrası Rİ'nin Osmanlı'nın doğu

vilayetlerindeki konsolosluk ağı genişleyip I. Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'da sayısı 30'a erişmiş, böylece dışişleri mensupları Doğu Anadolu'da Kürtlerin yaşamına dair tam ve her yönüyle kapsayıcı raporlar hazırlayabilmiştir (Özdemir ve Arslan, 2018: 196-198). Örneğin G. V. Çirkov, Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda uzun uzadıya Kürtlerin, tarihi, örf, adet ve geleneklerinden bahsetmiş ve Kürdologların, Kürtlerin içerisine karışmaları gerektiğini ve bunun için de Savuçbulak (Mahabad)²⁶ şehri ve çevresinin uygun olduğunu belirtmiştir. Kendisi İran-Osmanlı sınırını belirleme işlemleri sırasında yaptığı gezilerde Kürtler ile ilgili tuttuğu notlarını kitaplaştırarak yayımlamıştır (Özdemir ve Arslan, 2018: 201).

https://search.rsl.ru/ru/search#yf=1850&yt=1900&q=title%3AKурды

РОССИЙСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА

rus eng

title:Курды

Изданы с 1850 * Изданы по 1900 * очистить все фильтры

Результатов: 16, страница 1 / 2 (0.547 сек.)

Внешние ресурсы: 2

1. Веселовская, Н. Б. **Веселовская, Н. Б.** Курды [Текст] / Сост. Н. Б. Веселовская. - Москва : С. Курнин, [19-]. - 49 с. вкл. обл. : ил.; 18 см. - (Природа и люди России). еще
Описание Электронный заказ Проголосовать за оцифровку

2. Леккер, Жуль. **Леккер, Жуль.** Поездка на Арарат : Арарат Курды Иезиды. Армяне и армянский вопрос / Жуль Леккер, президент Брюссель и член-сотрудник Имл. Рус. геогр. о-в. [Санкт-Петербург] : тип.-лит. Б.М. Вольфа, ценз. 1893. - [2], 46 с.; 25. еще
Описание Электронный заказ Проголосовать за оцифровку

3. Аверьянов, Петр Иванович (1867-1937). **Аверьянов, Петр Иванович (1867-1937).** Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия : Современ. полит. положение турец, перс. и рус. курдов : Ист. очерк П.И. Аверьянова, Ген. штаба зап. - Турция - Отт. Ген. штаба при Штабе Кавк. войск. 1900. - [1]. XVIII, 338, 136 с.

Ekran görüntüsü 4: Rusya Devlet Kütüphanesinde 1850-1900 yılları arası başlığında Kürtler olan eserler araması.

Kaynak: <https://search.rsl.ru/ru/search#yf=1850&yt=%201900&q=title%3A%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B> Erişim tarihi: 17 Ocak 2021.

Bir bilim dalına katkı yazı, nota, harita, çizim, ses kaydı, fotoğraf, filmle yapılabilir. Dolayısıyla Rİ'de Kürdolojinin başlangıcı anılan kayıtların diğer bilim dallarının gölgesinde olmadan müşahhas ortaya çıktığı tarihtir. Bu münasebetle Rİ'de Kürdolojiye bir doğum tarihi vermek gerekirse 1800'lü yılların ortasıdır, denebilir. 1850'li yıllardan itibaren Kürtler hakkında yazılan kitaplar, haritalar, çizimler artmaya başlamıştır. Rusya Devlet Kütüphanesi kayıtlarına göre 1800-1850 arası başlığında "Kürtler"- "Kurdu" olan hiçbir eser yoktur. 1850-1900 arasında ise 16 eser mevcuttur. 12 eser Rusça, 1 eser İngilizcedir. Peter I. Lerch'in "Issledovaniya ob iranskikh kurdakh i ikh predkakh severnykh khaldeyakh" başlıklı eserinin 4 nüshası mevcuttur.

²⁶ O zaman bu şehrin ad "Savuçbulak" (tatlı çeşme anlamında Türkçe bir ad) idi. Savuçbulak Rıza Şah dönemi Parsi tarih yazımı doğrultusunda Mahabad olmuştur. Mahabad Parsi-Azarkeyvani mitik tarihinde ilk peygamberdir.

Eserlerin türlere dağılımı 1 görsel, 2 harita, 12 kitap (1'si İngilizce, 1'si 1884'te yayınlanan Rusça-Kurmanca sözlük), 1 resim mevcuttur. Eserlerin yıllara göre dağılımı tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1: Rusya Devlet Kütüphanesinde 1850-1900 yılları arası başlığında Kürtler olan eserlerin yıllara göre dağılımı

Yıllar	1856	1857	1858	1870	1879	1884	1890	1891	1892	1893	1896	1900
Eser sayısı	Issledovaniya		ob	1	2	1	2	1	1	1	1	2
	iranskikh kurdakh i predkakh		ikh severnykh khaldeyakh başlıklı eserlerin farklı yıllardaki kayıtları.	(İng.)		(sözlük)	(harita)					

Kaynak:<https://search.rsl.ru/ru/search#yf=1850&yt=%201900&q=title%3A%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B> Erişim tarihi: 17 Ocak 2021.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rİ'de Kürtlere ilişkin telif eserlerin verildiği yabancı dilde eserlerin de satın alındığı görülmektedir. Rusça telif eserler Kırım Harbi ve müteakip yıllarda çıkmaya başlamış 93 harbine kadar eser verilmez iken harp sonrasında eser verilemeye başlanmış özellikle 1890'lı yıllarda telif eser sayısı hızla artmıştır (Popova, 2020: 376).

Rİ'de Kürtleri tanımaya, Kürtlere ilişkin yazılı bilgi birikimine çizimler de eşlik etmiştir. 1845, 1847, 1862, 1878, 1881'de içinde Kürtlerin de bulunduğu çizimler yayınlanmıştır (Sözeri, 2020a: 38). Yazı ile tasvir yerine çizim ile tasvirin kaynak değeri, tarihe şahitliği daha sağlamdır daha işlevseldir. Yazıda kullanılan ifadelerin, sözcüklerin anlamı yüzyıllar sonra değişebilmektedir. Yazıları başka bir dile çevirirken mütercim kaynaklı hatalar²⁷ olabilir. Çizimlerin başka dile çevrilmeye ihtiyacı yoktur. Çizimlerde kelimelerle anlatılamayan bir oran, tenasüp ve ayrıntı vardır. Çizerin anlatımı, aktarımı daha güçlüdür. Çizimleri Kürdolojiye katkı olarak görmek gerekir. Rİ'de çizimlerle ilk Kürt tasvirlerine 1800'lü yılların ortaları civarı rastlanmaktadır. Son çizim 1914 tarihlidir. Tasvirleri çizenlerin Rİ memurları olduğunu göz önünde tutmak gerekir. Çizimlerde Kürt aşiret reisleri, Kürtlerin savaş sahneleri konu edinilmesinin anlamı olsa gerektir. Kürtlerin ilk fotoğraflarında da son fotoğraflarında²⁸ da askeri kıyafetleri ve askeri ortam dikkat çekicidir. Rİ'ye hizmet eden Kürt reislerinin askeri

²⁷ Örneğin “Burada iki türlü sansür var. Birincisi metindeki Kürt ifadesinin çıkarılması söz konusu. Puşkin'in orijinal eserinde “Elinde esnek bir Kürt kargısı” olarak geçen ifade Türkçe baskıda “Elinde esnek bir kargı” olarak kullanılıyor. İkincisi ise Puşkin'in Ezidi Kürtlerle ilgili kendi gözlemlerini yazdığı beş sayfalık bölüm kitabına eklenmemiştir.” <https://www.kurdistan24.net/tr/story/55698-K24-%C3%96ZEL---S%C3%B6zeri:-K%C3%BCrtler-Sovyetler-Birli%C4%9Fi%E2%80%99nde-ulusal-haklar%C4%B1-i%C3%A7in-m%C3%BCcadele-etti> Erişim tarihi: 29 Ocak 2021.

²⁸ 1911, 1915, 1914-1917 yıllarındaki fotoğraflar için bkz. Vertyayev, K. V. ve L. M. 2018: 400, 404, 405.

kıyafetler içinde ve Kürtlerin ise askeri ortamda fotoğraflanması anlamlıdır. Yine 1890'lı yıllarda askeri birimler için hazırlanan harita dikkat çekicidir.²⁹

Çizim 1: Kaçarların ve Kürtlerin çatışması, 1847, Grigori Gagarin.

Kaynak: <http://artmuseum.kaluga.ru/photos/preview.php?id=978&type=pages&x=170> Erişim

tarihi: 27 Ocak 2021.

29

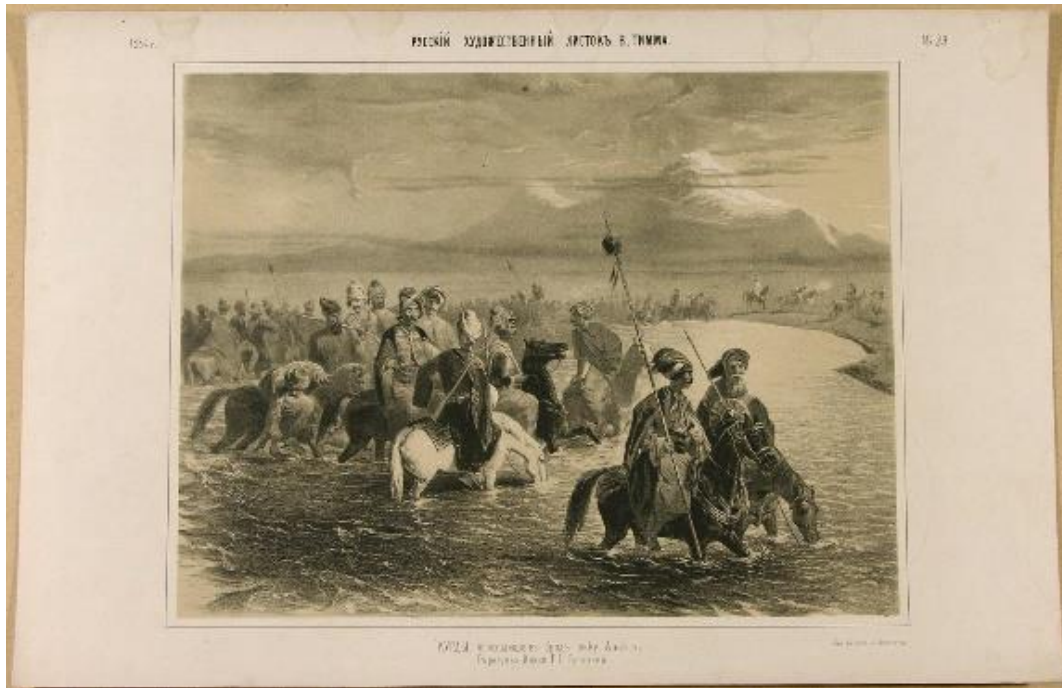
<https://search.rsl.ru/ru/view/01010390685?redirect=http%3A%2F%2Fdlb.rsl.ru%2Frs10101000000%2Frs1010390000%2Frs101010390685%2Frs101010390685.pdf> Erişim tarihi: 30 Ocak 2021.

<https://search.rsl.ru/ru/record/01009711664> Erişim tarihi: 30 Ocak 2021.

Çizim 2: Kaçarların ve Kürtlerin çatışması, 1847, Grigori Gagarin.

Kaynak: <https://www.litfund.ru/auction/126/32/> Erişim tarihi: 27 Ocak 2021.

Çizim 3: 1854'te Kürtlerin Aras nehrini geçişi, Grigori Gagarin.

Kaynak:

<http://iss.rybmuseum.ru/entity/OBJECT/221696?query=%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B&index=1> Erişim tarihi: 27 Ocak 2021.

Çizim 4: 1855'te Kars Civarında Kürtler, Timm Vasiliy Fedoroviç.

Kaynak:

<http://iss.rybmuseum.ru/entity/OBJECT/230466?query=%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B&index=0> Erişim tarihi: 27 Ocak 2021.

Görsel 1: Türkiye’de Kürtlerle Kazaklar Çatışması, 1914.

Kaynak.

<https://search.rsl.ru/ru/view/01007533763?redirect=http%3A%2F%2Fdlb.rsl.ru%2Frs101007000000%2Frs101007533000%2Frs101007533763%2Frs101007533763.pdf> Erişim tarihi: 22 Ocak 2021.

Rusya Devlet Kütüphanesi kayıtlarına göre 1901-1917 arası başlığında “Kürtler”-“Kurdy” olan 9 eser mevcuttur. Eserlerin 9’u Rusça, 1’i Azerbaycan Türkçesi, 1’i ise Kürtçedir. Eserlerin türlere göre dağılımı 1’i görsel, 7 kitap, 1 notadır. “Terletskiy, Nikolay Vasil'yevich’in “Kratkiy tolmach dlya Azerbaydzhana” başlıklı 1913 yılına kayıtlı eseri Rusça, Azerbaycan Türkçesi ve Kürtçedir. Bu eserler arasında ünlü Viladimir Federoviç Minorsky’nin “Kürtler: Notlar ve İzlenimler” başlıklı 1915’e kayıtlı eseri de vardır.

Tablo 2: Rusya Devlet Kütüphanesinde 1901-1917 yılları arası başlığında Kürtler olan eserler araması

Yıllar	1903	1905	1913	1914	1915
Eser sayısı	2	1	2 (1’i nota, 1’i mütercim-tolmaç)	2 (1’i görsel)	2

Kaynak:

<https://search.rsl.ru/ru/search#yf=1901&yt=%201917&q=title%3A%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B> erişim 22 Ocak 2021.

https://search.rsl.ru/ru/search#yf=1901&yt=1917&q=title%3AKурды

РОССИЙСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА

rus eng

NEW Поступления А-Я Алфавитный указатель Справка

title: Курды

Расширенный поиск

↑ Единый электронный каталог

↑ Фонд электронных документов

Доступ

Открытый доступ 1

Ограниченный доступ 0

↑ Год издания

1901	–	1917	
1915	2	1914	2
1913	2	1905	1
1903	3		

Сортировка

По релевантности

↑ Специальности ВАК

Нет выбранных элементов

↑ Языки

Русский	10
Азербайджанский	1
Курдский	1

Изданы с 1901

Изданы по 1917

очистить все фильтры

Результатов: 10, страница 1 / 1 (0.186 сек.)

Внешние ресурсы: 2

- Баранов, Евгений Захарович (1869/70-после 1932). Турецкие башки-бузуки (Курды) / Евг. Баранов. - Москва : тип. т-ва И.Д. Сытина, 1915. - 32 с.; 17. еще Описание Электронный заказ Проголосовать за оцифровку
- Минорский, Владимир Федорович (1877-1966). Курды - Заметки и впечатления / В.Ф. Минорский. - Петроград : тип. В.Ф. Киршбаума, 1915. - [6], 43 с., 1 л. карт. : ил.; 25. еще Описание Электронный заказ Проголосовать за оцифровку
- Веселовская, Н.Б. Курды / Сост. Н.Б. Веселовская. - Москва : Изд. торг. д. С. Курнин и К°, [1903]. - 49 с.; 18. - (Природа и люди России : Общедоступ. книжки под ред. А.А. Иванковского). еще Описание Электронный заказ Проголосовать за оцифровку
- Схватка казаков с курдами в Турции [Изоматериал] : Небольшой отряд казаков, состоящий из регулярных войск и добровольцев внезапно был атакован конными

Ekran görüntüsü 5: Rusya Devlet Kütüphanesinde 1901-1917 yılları arası başlığında Kürtler olan eserler araması.

Kaynak:

https://search.rsl.ru/ru/search#yf=1901&yt=%201917&q=title%3A%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B Erişim tarihi: 22 Ocak 2021.

Rusya Devlet Tarih Arşivi'nde Kürtlere ilişkin kayıtlar vardır. Bu kayıtlar duruma göre yayınlanan kitaplardan daha değerlidir. Ancak bu kayıtlara uzaktan erişim sağlanamamaktadır.

https://rgia.su/search?p0.v=Курды&type=simple&p0.t=&p0.d=&p0.c=12&p0.a=72425

РОССИЙСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ

Сегодня - 25 января 2021 г. Текущее время - 22:22:57

Об архиве | Контакты | Читальный зал | Новости

Найдено по запросу: Общий поиск - Курды

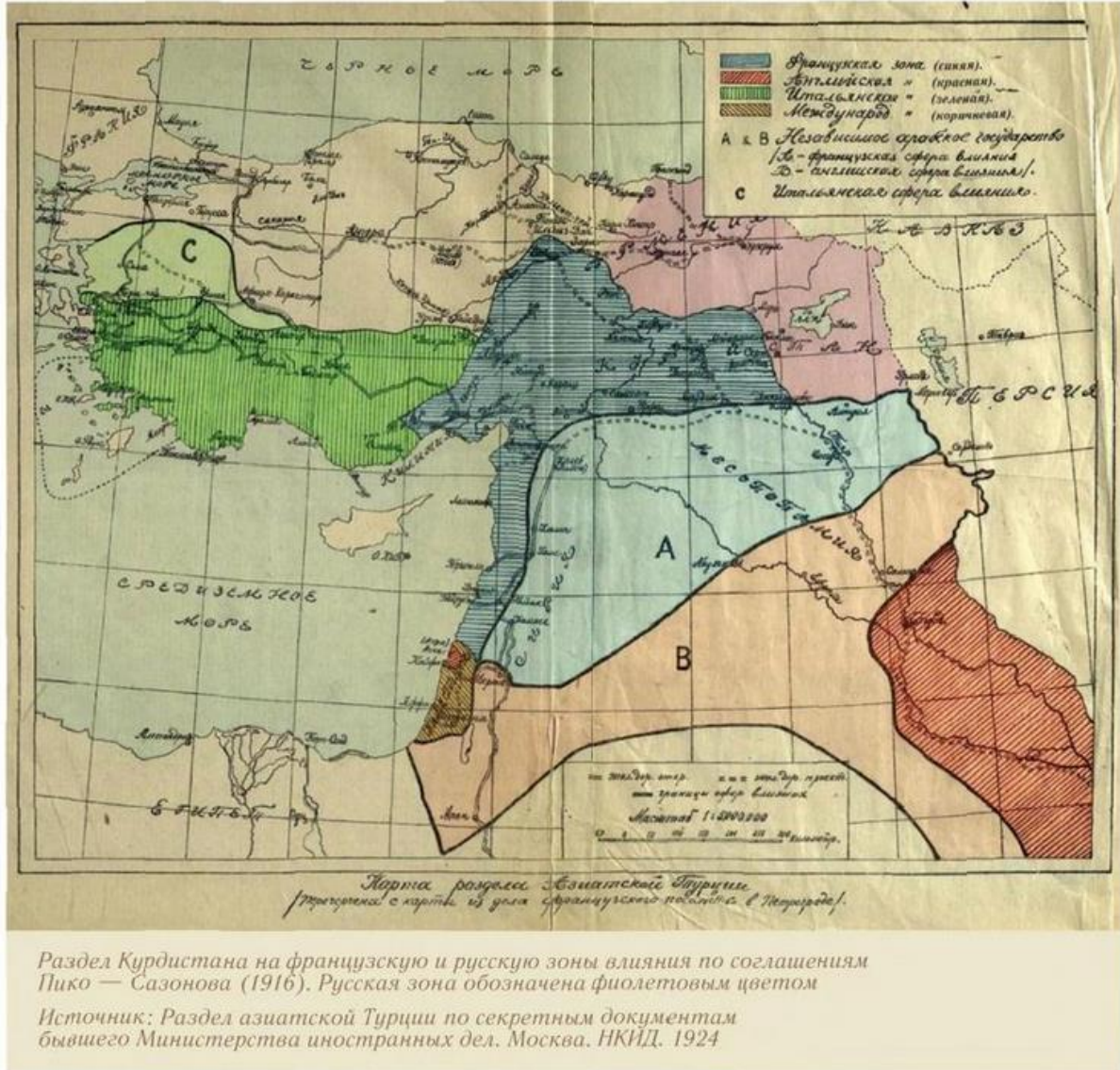
- Дела (8)
- Географический указатель (1)

Ekran görüntüsü 6: Rusya Devlet Tarih Arşivi.

Kaynak:

https://rgia.su/search?p0.v=%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%B4%D1%8B&type=simple&p0.t=&p0.d=&p0.c=12&p0.a=72425 Erişim tarihi: 25 Ocak 2021.

Rİ'de Kürdolojiye dışişleri mensupları ve Bilimler Akademisi mensuplarından başka ordu mensuplarının katkıları da çok önemlidir. General M. Lihutin'in 1863'te yayınlanan kitabı dikkat çekicidir (Lihutin, 1863). Loris-Melikov'ın hazırladığı “Kürt Kabileleri İdare Nizamnamesi”nde Kürtleri kazanmak için izlenmesi gerekenler, Kürtlerin vaziyeti, yaşam tarzları ve adetleri açıklanmıştır (Ünal, 2008: 137). Osmanlı ya da İran harplerine katılan askerlerin eserleri Kürdolojiye katkı sağlamıştır. S. O. Kişmişev, A. K. Kolenkovskiy, A. M. Lihutin, B. M. Kolyubakin, P. A. Tomilov, A. V. Kartsev, vd. eserleri yanında dikkat çeken yüzbaşı (sonra korgeneral) P. İ. Averyanov'un raporudur. Averyanov'un raporu “19. Yüzyıl Süresince Rusya'nın İran ve Türkiye ile Savaşlarında Kürtler (Türkiye, İran ve Rusya Kürtlerinin Çağdaş Siyasi Durumu)” başlığı altında 1900'de Tiflis'te Kafkas Askeri Dairesi Matbaası'nda basılmıştır. Türkiye'nin askeri kurumlarının dikkatini çekip, hizmet içi kullanılmak üzere Türkçe'ye tercüme edilip 1926'da basılmıştır (Necefoglu, 2014). Rİ askerlerinin Kürtlere ilişkin çabaları askeri yayınlara dönüşmüştür. Kürtlerle ilgili toplanan bilgiler Tiflis'teki Rİ “Kafkasya Askeri Bölge Karargâhının” (KABK) komutasında toplanmakta ve periyodik olarak karargâhın yayınladığı askeri dergilerde ve derleme kitaplarda basılmaktaydı (Abak, 2018: 6). Rİ askeri birimlerince bilgi toplandığına dair kayıtlar Osmanlı evraklarına girmiştir. Osmanlı arşivinde 24 Mayıs 1901 (H- 05 02 1319) tarihli DH.MKT: 2488 81 kayıtlı belgede hudutta Rİ zabitlerinin kulelerin ve önemli yerlerin fotoğrafını çekip haritalarını çıkardıkları ve Kürt aşiretlerin yerlerini tespit ettikleri bildirildikten sonra 05 Eylül 1901'de (H-21 05 1319) tarihli DH.MKT. 2529 33 kayıtlı belgede Rİ zabitlerine müsaade edilmemesi gerektiği bildirilmiştir.

Harita 1: Piko ve Sazanov'un 1916'da anlaştıkları harita.

Kaynak: Vertyaev, K. V. ve L. M. 2018: 406.

Rİ Dışişleri Bakanı Sazanov'un 1916'da razı olduğu harita Kürtler açısından dikkat çekicidir. Piko ve Sazanov'un anlaştıkları haritaya göre Kürtlere ayrılan bağımsız bir alan görülüyor. Bu haritaya göre Osmanlı yönetimindeki Kürtler artık çok farklı devletlerin denetimine tabi tutuluyordu. Bu durum aslında Kürtlerin birbirinden ayrıştırılması anlamına geliyordu.

Sonuç ve öneriler

Tarihi kayıtlar Rİ'nin Osmanlı Kürtlerine yönelik politikası ile Kürdoloji arasında bağlantı olduğunu kanıtlamaktadır. Rİ'nin toprak kazançları, Osmanlı memleketleri aleyhine genişlemesi ve genişlemeye yönelik politikası Kürtlere dair bilgilerin toplanmasını gerekli kılmıştır. Kürtlere dair yazılı kaynaklar Rİ'ye nakledilmiş, sözlü kaynaklardan yararlanılmış,

daha sonra Kürtlere münhasır ya da içinde Kürtlerin de olduğu telif eserler yazılı, çizerek (Kürtleri ya da Kürtlerin yaşadıkları alanları haritaya çizerek), fotoğraflayarak, filme çekerek, notaya dökerek hazırlanmıştır. Telif eserleri hazırlayanlar Rİ dışişleri mensupları askerler ve bilimler akademisi mensuplarıdır. Eserleri hazırlayanlar daha sonra Kürdolog olarak anılmış, eserleri de Kürdolojiye katkı sağlayan eserler olarak değerlendirilmiştir. Eserleri hazırlayanlar Rİ memurları olduğundan Rİ'nin ihtiyaçlarına göre eserler hazırlanmış ve yayınlanmıştır. Rİ dönemine ait yayınlanmamış Kürtlere dair dışişleri evrakında, askeri evrakta kayıtlar vardır. Bu kayıtlar Kürdolojiye kaynaklık etmekte, günümüz araştırmacıları tarafından değerlendirilmektedir.

Eldeki verilerden Rİ'de Kürdolojinin politik bir bilim, devlet ihtiyaçlarından doğan, devlet destekli ve devlet üretimi bir bilim olduğu sonucuna erişilmiştir.

Rİ 1800'lü yılların başında Kürtlerin yaşadıkları yerlere kadar Kafkasya'dan sarkmıştır. Kürtler devlete bağlılıktan ziyade aile, aşiret reislerine bağlı yaşıyorlardı. Kürtler arasındaki birlik olmaması, kavgalar Onları farklı devletlerden destek arayışlarına yöneltmiştir. Kürtlerin aralarındaki kavgaları Rİ'nin Kürtleri kazanmasında yararlı olmuştur. Çoğu Kürt aşireti Osmanlı ile beraber Rİ karşıtı hareket etmiştir. Ancak Bedirhanlar gibi geniş aşiretlerin bazı kolları Rİ ile birlikte hareket etmiştir.

Rİ sonrası SSCB ve RF de Kürtlere ve Kürdolojiye katkıda bulunmuştur. Bu katkılarla Rusya Kürtlerin gönlünü kazanmıştır. SSCB'de ve RF'de Kürdolojinin SSCB ve RF ihtiyaçlarına göre şekillendirildiğini varsaymak mümkündür. Araştırmacılara SSCB'nin ve RF'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikası ile Kürdoloji arasında etkileşim olduğu varsayımının verilerle sınanacağı (doğrulanması ya da yanlışlanması) bir çalışma önerilir. SSCB ve RF'nin Kürtler politikası ve Kürdolojiye katkıları ayrı makalelerin konusudur.

Kaynakça

- Abak, T. (2010). «Kurdskiy vopros» i rossiya: istoricheskiye istoki i realii rebezha XIX – XX Vv. Rossiyskiye i Slavyanskiye Issledovaniya, 5, 57–63.
- . (2011). Rus arşiv belgelerinde Bitlis isyanı (1914), Toplumsal Tarih, 208, 2–11.
- . (2014). Kurds kaya shkola v Khoeye: (k istorii Kurdsko - Russkikh svyazey v nachale XX V.). Vestn. Mosk. Un-Ta. Ser. 13. Vostokovedeniye, 2, 43–50.

- . (2018). Osmanlı-Rus ilişkilerinde Kürt sorunu üzerine genel bir değerlendirme (1908-1914), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 27, 3–22.
- Alekseyev, M.N. (1998). *Voyennaya razvedka Rossii ot Ryurika do Nikolaya II* (v 2-kh Knigakh). *Russkaya razvedka*, Moskva: Yevraziya+
- Ayna, B. (2018). Rusların Kürt aşiretleriyle ilişkilerinde Abdürrezzak Bedirhan'ın faaliyetleri (1906-1915), *Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 137–53.
- Başaran, A. (2020). Boris Yeltsin'in başkanlığı döneminde bilim, yükseköğrenim ve Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Türkiye birimi, 1992-2000, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9(2), 141–70.
- Beltekin, N. (2020). Kolonize edilmiş bir alanı araştırmak: Alman oryantalist çalışmalarında Zazalar, *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13(3), 559–74.
- Biçer, B. (2017). Kürtlerde iç savaş, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6, 95–122.
- Bruinessen, M. Van (2012). *Kürdolojinin bahçesinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çaycıoğlu, S. O. (2018). Rusya'nın Kafkasya siyaseti: General Paskeviç'in başkomutanlığı dönemi (1827-1831), (Yayınlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Çem, M. (2021, 27 Ocak). Kırmancca (Zazaca) konuşan Kürtler ve 20. yüzyıl Kürt direnişlerinde rolleri. Erişim adresi: <https://archive.org/details/MunzurCem-KirmanccaZazacaKonusanKurtlerVe20.YuzyilKurtDireniserindeRolleri>
- Çiydem E. ve Yavuz Özdemir (2017). Osmanlı Coğrafyasında İlk Devrimci Örgüt: Philiki Eteryia, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 24–45.
- Demirtaş, M. (2018). 1914 tarihli Bitlis isyanının Osmanlı arşiv belgelerindeki yansımaları-cezalar, mükâfatlar, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(2), 432–92.
- Doğan, C. (2010). Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869), (Yayınlanmamış doktora tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Duman, Ö. (2017). Rusya'nın Karadeniz'e yönelik 'Rum-Ermeni İttihadı' projesi (1916-1917). M. Okur ve diğerleri (Yay. haz.). *I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî*,

- Siyasî ve Sosyal Gelişmeler içinde (s.351–69). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Eroğlu, E. (2003). Türkiye Cumhuriyetinin ilânı, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 16, 7-26.
- Göyünç, N. (1999). Osmanlı'nın 700. kuruluş yıldönümünü anarken, İslâm Araştırmaları Dergisi, 3, 1–7.
- Kayıran, M. (2019). Milliyetçilik akımının Balkanlar'daki gayrimüslim unsurlar üzerindeki etkisi (1789–1875), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi, 5, 71–97.
- Koyuncu, A. (2004). Osmanlı kimliği üzerine bazı araştırmalar, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1, 203–12.
- Kurat, A. N. (2020). Rusya tarihi baştanlıçtan 1917'ye kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurtcephe, İ. ve Akgül, S. (1995). Rusya'nın birinci dünya savaşı öncesinde Kürt aşiretleri üzerindeki faaliyetleri, Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi OTAM, 6, 249-256.
- Lazarev, M. S. (1991). İran ve genç Türkler devriminden sonra Kürt hareketinin gelişmesi (S. Balkan, Çev.), Yeni ve yakın çağda Kürt hareketi, (s. 76–118) içinde, Balinge-İsveç: Jina Nû Yayınları.
- Likhutin, M. (1863). Russkiye v Aziatskoy Turtsii v 1854 i 1855 godakh iz zapisok o voyennykh deystviyakh erivanskogo otryada. SPb.
- Mosaki, N. Z. (2018). Politika Rossii v otnoshenii kurdsikh plemon na granitse s Osmanskoy imperiyey vo vremya Krymskoy voyny. Rossiyskaya Istoriya, 3, 159–70.
- Mosaki, N. Z. (2001). Kurdistan: k istorii formirovaniya geopoliticheskikh interesov. Institut Izucheniya Izrailya I Blizhnego Vostoka Vostokovednyy Sbornik Vypusk Vtoroy, Vladimir Aleksandrovich Isayev, Aleksandr Oskarovich Filonik, Mikhail Isaakovich Shtempel', (Ed.), 254–75. Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka.
- Mosaki N. Z. ve D. Pirbari. (2018). «Nachal'nik nashikh kurtin». Pervyy general russkoy imperatorskoy armii kurdsкого proiskhozhdeniya – Dzhafar-aga, Dialog so vremenem, 63, 234-247.

- Necefoğlu, H. (2014). XIX. yüzyılda Rusların Osmanlı Kürt aşiretlerine yönelik faaliyetleri. O. Kılıç (Ed.), Tarihte Kürtler ve Türkler sempozyumu, (s. 196–208) içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öğün, T. (2010). Cizreli İzzeddin Şir Bey ve isyanı. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Özdemir, B. ve Arslan A. A. (2018). Rusya'nın Kürdoloji çalışmaları (1787-1947), İnsan ve İnsan Dergisi, 17, 194–213.
- Popova, I. F., V. V. Naumkin, Ye. I. Vasil'yeva, Z. A. Yusupova, L. M. Ravandi-Fadai, S. I. Ivanov, K. V. Vertyayev (Ed.). (2014). Zemlya legend kurdskaaya kul'tura glazami rossiyskikh issledovateley, Sankt-Peterburg: Izdatel'skaya gruppa «Arbor».
- Popova, I. F. (2018). Rossiyskiye issledovатели pionery kurdovedeniya, Kurdy. Legenda Vostoka, V. V. Naumkin, I. F. Popova. (Ed.), 375-384. Moskva: Izdatel'skaya gruppa «Arbor».
- Serbestoğlu, İ. (2011). Zorunlu bir modernleşme örneği olarak Osmanlı tabiiyet kanunu, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, 29, 193–214.
- Sonyel, S. R. (1997) Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Türkiye'yi bölme çabaları (1908-1918), Belleten, 61(231), 387-428.
- Sözeri, F. (2020a). Bir Rus diplomatın gözünden Kürtler, Kürt Tarihi, 39, 36–45.
- Sözeri, (2020b) (2020, 6 Haziran). Sözeri: Kürtler Sovyetler Birliği'nde ulusal hakları için mücadele etti. <https://www.kurdistan24.net> Erişim tarihi: 26 Ocak 2021 Erişim adresi: <https://www.kurdistan24.net/tr/story/55698-K24-ÖZEL---Sözeri:-Kürtler-Sovyetler-Birliği'nde-ulusal-hakları-için-mücadele-etti>
- Şahin, H. (1999). Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Rusların Doğu Anadolu'daki aşiretleri elde etme gayretleri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 11, 217–24.
- Şen, S. (2011). Kadim halkların ortak yapımı: Zarê, Toplum ve Kuram, 5, 209-212.
- Togan, A. Z. V. (1985). Tarihte Usûl. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Ünal, F. (2008). Rusların Kürt aşiretlerini Osmanlı devleti'ne karşı kullanma çabaları. Karadeniz Araştırmaları, 5(17), 133–57.

Vertayev, K. V. ve L. M. (2018). Ravandi-Fadai Kurdy ikurdistan v donesenyakh russkikh diplomatov i voyennykh (1732–1917). Kurdy. Legenda Vostoka, V. V. Naumkin, I. F. Popova. (Ed.), 385-409. Moskva: Izdatel'skaya gruppa «Arbor».

Yüksel, M. (2008). I. dünya savaşı'nda Erzurum'un ilk işgal günleri. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 37, 259–87.